

Karl Marx & de staat

door David Adam¹

Inleiding

In april 1917 ontmoette de Russische anarchist [Voline](#) in een New Yorkse drukkerij [Leon Trotsky](#). Niet toevallig lieten ze beiden revolutionaire propaganda drukken. Terwijl ze discussieerden over de situatie in Rusland, zei Voline aan Trotsky dat hij er zeker van was dat de bolsjewieken aan de macht zouden komen. En ook dat hij er even zeker van was dat de bolsjewieken de anarchisten zouden vervolgen zodra hun macht was geconsolideerd. Trotsky werd onaangenaam verrast door dit idee van Voline en verzekerde hem dat marxisten en anarchisten beiden revolutionaire socialisten waren die dezelfde strijd voerden. Het was waar dat ze meningsverschillen hadden, maar deze waren volgens Trotsky van ondergeschikt belang. Het waren meer principiële verschillen van aanpak met betrekking tot een revolutionaire 'overgangperiode'. Trotsky verwierp verder Voline's voorspelling van vervolging van de anarchisten als onzin en verzekerde hem dat de bolsjewieken geen vijanden van de anarchisten waren. Voline vertelt dat hij in december 1919, minder dan drie jaar later, in de regio die werd beheerst door [Machno](#), werd gearresteerd door de bolsjewistische militaire autoriteiten. Omdat hij een bekende militant was, stelden de autoriteiten Trotsky op de hoogte van zijn arrestatie en vroegen wat ze met hem zouden doen. Trotsky's antwoord was kortaf: "Direct doodschieten met de revolver. – Trotsky." Gelukkig kon Voline het navertellen (1).

Over het algemeen stellen anarchisten dat hun ideeën zijn bevestigd door de Russische ervaring. Bakoenins voorspellingen van de marxistische autoritaire houding kwamen uit, of tenminste zo leek het. Het verhaal van Voline bevat in een notendop de anarchistische waarheidsvinding. Jaren later trok een andere vooraanstaande anarcho-syndicalist als volgt de belangrijkste les uit de Russische ervaring:

"In Rusland ... waar de zogenaamde 'proletarische dictatuur' werkelijkheid is geworden, heeft de zucht naar politieke macht een bepaalde partij verhinderd dat er ook maar iets terecht kwam van een echte socialistische omvorming van de eco-

1 Vertaling door [left-dis.nl](#) van een Engelstalige tekst verschenen op op 6 september 2010 bij [Marxist Humanist Initiative \(MHI\)](#) De bronvermelding van Nederlandse vertalingen van citaten wordt gegeven in hyperlinks in de tekst of in voetnoten. De door de auteur gegeven bronnen – meestal Engelstalig – zijn te vinden in eindnoten, alwaar ook enkele vertalingen.

nomie, en is het land gedwongen tot de slavernij van een knarsend staatskapitalisme. De ‘dictatuur van het proletariaat’, waarin simpele zielen een slechts tijdelijk verschijnsel zien, een overgangperiode naar het echte Socialisme, is nu uitgegroeid tot een angstaanjagende despotie en een nieuw imperialisme, dat in niets onderdoet voor de tirannie van de fascistische staten. De bewering dat de staat moet voortbestaan totdat klassenconflicten, en daarmee de klassen, verdwijnen, klinkt in het licht van de historische ervaring, bijna als een slechte grap.”
(2)

Dit is in het kort het historische oordeel dat het anarchisme heeft uitgesproken over het marxisme. Maar brengt dit oordeel ook de theorieën in diskrediet van de veronderstelde grondlegger van het marxisme, Karl Marx zelf? Dit essay begint met een blik op Marx’ basisbegrip van de burgerlijke staat en vervolgt dan met zijn begrip van de overgang naar het socialisme in een poging om Marx’ politieke ideeën te ontraadselen.

De burgerlijke staat

Marx ontwikkelde zijn kritiek op de burgerlijke staat, of zijn “kritiek op de politiek” (3), voor het eerst in een kritische confrontatie met Hegel. De beste startplek is dus zijn [Kritiek op Hegels Rechtsfilosofie](#) van 1843, waarin Marx Hegels dialectische rechtvaardiging van de bestaande orde bestrijdt. We moeten hier goed letten op twee belangrijke redeneringen: 1. Marx’ opvatting van de politieke staat als een afzonderlijk domein, en 2. zijn radicale opvatting van de directe democratie als tegengesteld aan de democratie van de burgerlijke staat.

Volgens de burgerlijke theorie volgen de individuele burgers in de “Civil Society” [hier meestal vertaald als ‘burgermaatschappij’; red.] hun eigen private belangen en wedijveren ze daarin met en ten koste van andere burgers. (4) In de staat wordt anderzijds slechts het algemeen belang nagestreefd. De staat bevindt zich tegenover de burgermaatschappij zowel om op te treden als een macht die de concurrentie binnen de perken houdt (door bepaalde vormen van concurrentiestrijd als onwettig te verklaren), als om het fundamentele kader te bieden waarbinnen de concurrentie zich mag afspelen (door wettelijke overeenkomsten, eigendoms wetten, enzovoort). Op deze wijze wordt de staat verondersteld de gelijke rechten van alle burgers te waarborgen.

Marx bestreed hevig deze theorie zoals deze bij Hegel was te vinden. Verre van de staat te beschouwen als een neutrale bemiddelaar die functioneerde om de individuele vrijheid te realiseren, beschouwde Marx de staat als een domein van het sociale leven dat niet alleen daarvan gescheiden was, maar ook tegengesteld aan de *civil society*. Volgens

Marx is deze tegenspraak tussen de staat en de burgermaatschappij kenmerkend voor een maatschappij die verdeeld is in zichzelf, en waarin de regeringsfuncties worden uitgevoerd tegen de maatschappij. Marx schrijft:

“De ‘politie’, het ‘gerecht’ en het ‘bestuur’ zijn niet gedeputeerden van de burgerlijke maatschappij zelf, die in en door die instellingen haar eigen algemeen belang behartigt, maar afgevaardigden van de staat, om de staat tegen de burgerlijke maatschappij in te besturen.”² (5).

Bovenden was het idee dat de algemene belangen van alle burger zouden worden behartigd binnen de burgerlijke staat een illusie van de eerste orde. Ten eerste gebruiken de “bureaucraten” die de activiteiten van de staat uitvoeren, de algemene macht van de staat om hun eigen belangen binnen de hiërarchie van de staat na te jagen. Marx schrijft:

*“Wat de individuele bureaucraat betreft, wordt het staatsdoel tot zijn privé-doel, tot een jacht naar hogere posten, tot het maken van een carrière”.*³ (6)

Ten tweede schermt de deelname van privé-personen aan staatsactiviteiten deze individuen in feite niet af van van het klasse-onderscheid dat de burgermaatschappij maakt tot wat ze is. In plaats daarvan gaan de individuen het politieke leven in met deze klassenverschillen:

“Het standsverschil van de burgerlijke maatschappij wordt een politiek verschil”.⁴
(7)

In de uitwerking van de tegenstrijdige positie van de staatsbureaucraten, ontmaskert Marx zowel de wedijverende en de hiërarchische aard van de verhoudingen in het politieke domein als het feitelijk afzien van de sociale gelijkheid en de doorzichtigheid die noodzakelijk zijn voor het ontstaan van een democratisch en algemeen belang, terwijl ze ondertussen zogenaamd het algemeen belang van de burgerij tot stand brengen. Hier treffen we in grote lijnen Marx’ fundamentele begrip van democratie aan, een sociale vorm waarin de maatschappij “haar eigen universele belangen behartigt”. Dit radicale democratiebegrip moeten worden onderscheiden van een vertegenwoordigende democratie waarin het de vertegenwoordigers zijn die, ook al zijn ze gekozen, de werkelijke macht in handen houden. De tegenspraken van de moderne burgerlijke regering, worden door Marx als volgt in het kort geschetst:

2 Marx [“Kritiek op Hegels Rechtsfilosofie”](#). Vertaling door ons aangepast aan de hand van MEW Bd. 1, S.252.

3 Idem.

4 Ibidem.

“De scheiding van de politieke staat van de burgerlijke maatschappij verschijnt als de scheiding van de gedeputeerden van hun lastgevers. De maatschappij vaardigt louter de ingrediënten voor haar politieke bestaan van zich af.

De tegenspraak verschijnt in dubbel opzicht:

1. *Formeel*. De afgevaardigden van de burgerlijke maatschappij vormen een gezelschap van lieden, die niet via de vorm van de “instructie”, van de opdracht met hun lastgevers in verbinding staan. Ze zijn formeel lasthebbers, maar zodra ze *werkelijk* zijn, zijn ze *geen lasthebbers* meer. Ze moeten *afgevaardigden* zijn en ze zijn het *niet*.

2. *Materieel*. Met betrekking tot de belangen. Daarover hierna. Hier gebeurt het omgekeerde. Ze zijn als representanten van de *algemene* aangelegenheden tot lasthebbers gemaakt, maar ze representeren *werkelijk bijzondere* aangelegenheden.”⁵ (8)

Om Marx’ punt te herhalen, er bestaat een materiële tegenstelling in het afvaardigen van leden van een verdeelde en versplinterde burgermaatschappij met het doel om op de ene of andere manier de algemene belangen van die maatschappij te vertegenwoordigen. Zelfs formeel gezien, worden de afgevaardigden, waarvan men denkt dat hun mandaat uitsluitend afkomstig is van de massa’s, wanneer ze eenmaal zijn gekozen, *onafhankelijk* van hun kiezers, en zijn ze vrij *om voor zich* politieke besluiten te nemen. Dit is anders dan Marx’ beeld van een maatschappij die “*haar eigen universele belangen behartigt*.” Marx stelde het aldus:

“Het streven van de burgerlijke maatschappij zich in de politieke maatschappij te veranderen of de politieke maatschappij tot de werkelijke maatschappij te maken, manifesteert zich als het streven naar een zo algemeen mogelijke deelname aan de wetgevende macht. ... De politieke staat is een van de burgerlijke maatschappij gescheiden existentie. De burgerlijke maatschappij zou aan de ene kant zichzelf opgeven, wanneer allen wetgever zouden zijn, aan de andere kant kan de tegenover haar staande politieke staat de maatschappij slechts dulden in een vorm die past bij zijn maatstaf.”⁶ (9)

Hier wordt een belangrijk punt gemaakt: de scheiding van de staat van de burgermaatschappij *is afhankelijk* van het beperken van de deelname van het volk aan de regering.

5 Ibidem.

6 Marx “[Kritiek op Hegels Rechtsfilosofie](#)”. Vertaling door ons aangepast aan de hand van MEW Bd. 1, S. 324 resp. 325.

Marx' analyse van de burgerlijke staat en van de burgermaatschappij, komt nog duidelijker naar voren in zijn essay van 1943 [Het joodse vraagstuk](#). Zijn analyse is het waard om volledig te citeren:

“Waar de politieke staat zijn ware ontwikkeling bereikt heeft, leidt de mens niet slechts in gedachte, in het bewustzijn, maar in de werkelijkheid, in het leven een dubbel, een hemels en een aards leven, het leven in de *politieke gemeenschap*, waarin hij voor zichzelf als *gemeenschapswezen* geldt, en het leven in de *burgermaatschappij*, waarin hij als *privaat individu* werkzaam is, de andere mensen als middelen beschouwt, zichzelf tot middel vernedert en tot de speelbal van vreemde machten wordt. De politieke staat verhoudt zich evenzo geestelijk tot de burgerlijke maatschappij als de hemel tot de aarde. Hij staat in dezelfde tegenstelling tot haar, hij overwint haar op dezelfde wijze, als die waarop de godsdienst de bekrompenheid der lekenwereld overwint, dat is: doordat hij haar toch weer erkennen, herstellen, zichzelf door haar moet laten beheersen. De mens in zijn meest *onmiddellijke* werkelijkheid, in de burgerlijke maatschappij, is een werelds wezen. Hier, waar hij voor zichzelf en anderen als werkelijk individu geldt, is hij een onware verschijning. In die staat daarentegen, waar de mens als soortwezen geldt, is hij het denkbeeldige lid van een ingebeelde soevereiniteit, is hij van zijn werkelijk, individueel leven beroofd en van een onwerkelijke algemeenheid vervuld”⁷.
(16)

De “politieke staat” waarnaar Marx hier verwijst, is een modern product: het is slechts op de grondslag van burgerlijke verhoudingen dat de staat zich duidelijk losmaakt van de burgermaatschappij. De beschrijving van de feodale verhoudingen die Marx in dit essay daar tegenover stelt, is wat dat betreft behulpzaam:

“De vorige burgermaatschappij [van het feodalisme; Adam] had een *direct politiek* karakter, dat is: de elementen van het burgerlijke leven als bijvoorbeeld het bezit of de familie, of de aard en de wijze van de arbeid, waren in de vorm van het adellijk grootgrondbezit, van de stand of van het gildelichaam tot elementen van het staatsleven verheven”. (11) [Het joodse vraagstuk](#).

Er is een steeds sterkere verbinding tussen Marx' begrip van de burgerlijke maatschappij als een maatschappij van met elkaar concurrerende privé-producenten en het vervreemde karakter van het algemeen belang van deze maatschappij, dat alleen “onwerkelijk” kan zijn. De staat is vervreemd en staat los van de burgermaatschappij juist omdat de burgerlijke *civil society* inherent verdeeld is. Zoals Marx zou zeggen in [De Duitse Ideologie](#):

7 Door ons licht aangepaste vertaling aan de hand van Marx “Zur Judenfrage” in MEW Bd. 1, S. 355.

“... maakt dan ook de *praktische* strijd van deze particuliere belangen, die voortdurend *werkelijk* met de gemeenschappelijke en illusoire gemeenschappelijke belangen botsen, de *praktische* tussenkomst en beteugeling door het illusoire ‘algemene’ belang in de vorm van de staat noodzakelijk”. (12)

De belangrijkste toepassing van deze analyse is Marx’ kijk op sociale emancipatie:

“Eerst wanneer de werkelijke, individuele mens de abstracte staatsburger in zich terug neemt en als individuele mens in zijn kenbaar leven, in zijn individuele arbeid, in zijn individuele verhoudingen soortwezen geworden is, eerst wanneer de mens zijn *forces propres* [eigen krachten; red.] als maatschappelijke krachten erkend en georganiseerd heeft en derhalve de maatschappelijke kracht niet meer in de gedaante van de politieke kracht van zich scheidt, eerst dan is de menselijke bevrijding volbracht”. (13) [Het joodse vraagstuk](#).

Marx spreekt van de mens als een soortwezen in de zin dat menselijk bewustzijn en sociale interactie de mens onderscheidt van het dier. Mensen begeven zich in doelgerichte, bewuste sociale productie, waarbij ze zichzelf en hun omgeving omvormen. Maar wanneer de sociale banden tussen de mensen waarin hun specifieke eigenschap als soort naar voren komt, veranderen in slechts een individueel bestaansmiddel, raakt de mens vervreemd van zijn sociale wezen. (14) De analyse die Marx in de jaren 1840 ontwikkelt is een totaalkritiek van de menselijke vervreemding, van het losmaken van de maatschappelijke productie van de beheersing door de producenten en van de scheiding van de politieke macht van het politieke lichaam. In zijn “Inleiding” tot Marx’ *Vroege Geschriften* benadrukt Lucio Colletti de betekenis van Marx’ kritiek van de vervreemding voor zijn analyse van de kapitalistische maatschappij:

“Wanneer de werkelijke individuen van elkaar gescheiden worden en vervreemd raken, dan moet de functie die tussen hen bemiddelt op haar beurt van hen onafhankelijk worden: dat wil zeggen hun sociale verhoudingen, de verbinding van wederkerigheid die hen samenbindt. Er bestaat dus een duidelijke parallel tussen het wezen van de staat, van God, en van het geld”. (15)

De kernpunten van Marx’ kritiek van de politiek zijn alle uitgewerkt in de jaren 1840. Hierin is de onvermijdelijke grondslag gelegd van Marx’ begrip van de proletarische revolutie, dat zo levendig wordt geschilderd in [De Duitse ideologie](#):

“Voor de proletariërs ... is hun specifieke bestaansvoorwaarde, de arbeid, iets toevallig geworden, en daarmee zijn alle bestaansvoorwaarden van de huidige maatschappij voor hen accidenteel, toevallig geworden, iets waarover zij als afzonderlijke individuen geen controle hebben... bevinden zij zich ook in directe tegenstelling tot de vorm, die de collectieve uitdrukking is die de individuen van de

maatschappij zich tot nu toe hebben gegeven, d.w.z. tot de staat, en moeten zij de staat omverwerpen om hun persoonlijkheid te realiseren”. (16)

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat Marx er geen instrumentele visie op de staat op na hield, waarin de staat slechts een apparaat is dat door verschillende sociale klassen kan worden geregeerd. De staat was een burgerlijke uiting van het denkbeeldige algemene belang in een verdeelde maatschappij: de belangen van het privé-bezit hadden een algemene macht verkregen. Toch kan de lezer zich de vraag stellen waar Marx' theorie van de *dictatuur van het proletariaat* vandaan komt, een overgangsstaat die werd gekenmerkt door de “verovering van de politieke macht voor deze klasse”⁸. (17). In feite wordt in [De Duitse ideologie](#) zelf de theorie van de proletarische dictatuur (nog niet met die woorden) heel duidelijk naar voren gebracht:

“... elke naar de heerschappij strevende klasse eerst de politieke macht moet veroveren om haar eigen belang op haar beurt als het algemene voor te stellen, iets waartoe zij aanvankelijk wel gedwongen is. (Zij moet die politieke macht óók eerst veroveren, indien haar heerschappij de voorwaarde is voor de opheffing van heel de oude maatschappijvorm en van de heerschappij in het algemeen, zoals in het geval van het proletariaat.)”

Het proletariaat moet zijn belang voorstellen als het algemeen belang, omdat het de oude maatschappij totaal moet omwentelen, door niet alleen zijn eigen levensomstandigheden om te vormen, maar ook die van andere klassen. Het is niet een kwestie van een simpel gelijk maken van sociale omstandigheden, maar van het *omverwerpen* van een maatschappelijke klassenverhouding die zich over de gehele aardbol heeft uitgebreid: die van loonarbeid en kapitaal.

Alhoewel zijn vroege geschriften zich concentreerden op de burgerlijke staat als een specifieke historische vorm, wordt in [De Duitse ideologie](#) ook Marx' bovenhistorische definitie van “de staat” gepresenteerd, wanneer hij de staat beschrijft als:

“... de staat de vorm is waarin de individuen van een heersende klasse hun gemeenschappelijke belangen tot gelding brengen ...” (19)

Deze definitie beschrijft vanzelfsprekend niet de specifieke eigenschappen van welke werkelijke staat dan ook, of van een historische klasse van staten. Elke staat veronder-

8 Om elke misverstand uit te sluiten dat Marx met ‘voor deze klasse’ bedoelde een verovering van de politieke macht *in plaats van de arbeidersklasse*, geven we hier het gehele fragment. Marx schreef 23-11-1871 in een PS van een brief aan Bolte “*Notabene ad Political Movement*: De politieke beweging van de arbeidersklasse heeft vanzelfsprekend tot einddoel de verovering van de politieke macht voor haar, en daartoe is natuurlijk een tot op een zeker punt ontwikkelde voorafgaande organisatie van de arbeidersklasse noodzakelijk, die ontstaat uit haar economische strijd zelf”. (De oorspronkelijk half-Duitse, half-Engelse tekst is hier door ons geheel in het Nederlands vertaald uit MEW Bd. 33, S. 332).

stelt echter een of andere organisatie van de gewapende macht, wetgeving, justitie, enzovoort, en een “arbeidersstaat” zou op dit punt geen uitzondering vormen. *Het is echter van belang dat door bovenstaande definitie de termen “staat” en “klasseheerschappij” betrekking hebben op hetzelfde begrip.* (20) Op [dezelfde pagina](#) vinden we ook een uitstekende beschrijving van de *burgerlijke* staat:

“Alleen reeds door het feit, dat zij een klasse en geen stand meer is, is de bourgeoisie gedwongen zichzelf niet meer lokaal maar nationaal te organiseren en aan haar gemiddeld belang een algemene vorm te geven. Door de emancipatie van de particuliere eigendom uit de communale samenleving heeft de staat een bijzonder bestaan gekregen, naast en buiten de burgerlijke maatschappij; maar hij is niets anders dan de organisatievorm die de bourgeois zowel naar buiten als naar binnen toe noodzakelijk aannemen voor de wederzijdse waarborging van hun eigendom en belangen.” (21)

Voor Marx vormt deelname van de arbeidersbevolking aan het bestuur de noodzakelijke weg naar een rationeel gepland bedrijfsleven, of de afschaffing van de burgerlijke *civil society*. Wanneer de arbeiders – de overgrote meerderheid – de politieke macht heroveren die vervreemd is aan bureaucratische hiërarchieën, dan maken zij de staatsmacht ondergeschikt aan hun economische behoeften, of heffen de burgermaatschappij op tot het domein van de politiek. We zullen nu Marx’ visie op de overgang naar het socialisme bekijken.

De proletarische dictatuur

Om Marx’ visie op de overgang naar het socialisme te begrijpen, is het zinvol om terug te gaan naar zijn “Kritische kanttekeningen bij het artikel ‘De koning van Pruisen en de sociale hervorming. Door een Pruis’”⁹, waarin de sociale emancipatie wordt gezien als de ziel van de proletarische revolutie. Marx schrijft:

“[Elke revolutie lost de *oude maatschappij* op; in zoverre is zij *sociaal*. Elke revolutie brengt de *oude macht* ten val; in zoverre is zij *politiek*. (toevoeging red.)]

Alles in aanmerking genomen is de *revolutie* - de *omwenteling* van de bestaande macht en het *oplossen* van de oude verhoudingen - een *politieke daad*. Zonder *revolutie* kan het *socialisme* zich echter niet verwezenlijken. Het heeft deze *politieke daad* nodig, voorzover het behoefte heeft aan *vernietigen* en *oplossen*. Maar wanneer zijn *organiserende activiteit* begint, waar zijn *eigenlijke doel*, zijn *ziel* naar voren komt, dan gooit het socialisme zijn *politieke omhulsel* weg”. (22)

9 Door ons in het Nederlands vertaald uit MEW Bd. 1, S. 409.

Hier zien we een kenmerkende opvatting ontstaan van de overgang naar het socialisme. Deze wordt ontwikkeld als een min of meer eigen begrip van de politieke macht in [Marx' kritiek op Proudhon](#):

“De arbeidende klasse zal in de loop van de ontwikkeling in plaats van de oude burgerlijke maatschappij een associatie stellen, die klassen en de tegenstelling daarvan uitsluit. En er zal geen eigenlijke politieke macht meer zijn, juist omdat de politieke macht de officiële uitdrukking is van de klassentegenstelling binnen de burgerlijke maatschappij. ... Laat men niet zeggen dat de maatschappelijke beweging de politieke uitsluit. Er is geen politieke beweging die niet tegelijk ook een maatschappelijke is. Alleen bij een stand van zaken, waar geen klassen en geen klassentegenstellingen bestaan, zullen maatschappelijke evoluties ophouden politieke revoluties te zijn”. (23)

Hier zien we de ontwikkeling van het begrip van proletarische politieke macht (of “staatsmacht”, zoals Marx het soms noemde): ze heeft in tegenstelling tot elke voorgaande vorm van politieke macht een sociale ziel, maar deze klassemacht neemt noodzakelijkerwijze een politieke (staats) vorm aan, omdat tijdens het proces van omvorming naar het socialisme de tegenstellingen van de burgermaatschappij nog niet geheel zijn opgeheven. Later zou Marx deze overgangsfase de periode van de *dictatuur van het proletariaat* noemen. Dit betekende gewoon de politieke heerschappij van het proletariaat. Deze overgangperiode, zoals Marx ze zag, behelsde niet het bestaan van een overgangs-maatschappijvorm, tussen, en verschillend van kapitalisme en communisme. De overgangperiode is in wezen een periode van revolutionaire verandering. “Tussen de kapitalistische en de communistische maatschappij ligt een periode van revolutionaire verandering van de eerste in de laatste”. [[Kritiek op het programma van Gotha](#)] (24). De bestaansreden van de proletarische staatsmacht is het brengen van de productiemiddelen in gemeenschapsbezit, om de “onteigening van de onteigenaars” tot stand te brengen, zoals Marx het doel van de Parijse Commune omschreef. [[De burgeroorlog in Frankrijk](#)] (25).

Een weinig bekende tekst van Marx, zijn in 1874 geschreven “[Aantekeningen bij Bakoenins 'Staat en anarchie'](#)” legt het begrip van de proletarische dictatuur helderder uit dan welke andere tekst. In zijn boek maakt Bakoenin Marx' begrip van het overgangskarakter van de staatsmacht van de dictatuur van het proletariaat belachelijk, en Marx antwoordt kritisch in zijn “Aantekeningen”. Bakoenin schrijft:

“Als een staat bestaat, dan bestaat overheersing en bijgevolg slavernij. Een staat zonder slavernij, open of verborgen, is ondenkbaar – daarom zijn we vijanden van de staat. Wat betekent ‘het proletariaat, «dat als heersende klasse is georganiseerd»?»” (26)

Marx antwoordt:

“dat wil zeggen dat het proletariaat in plaats van individueel te strijden tegen de economisch bevoordeelde klassen, voldoende aan kracht en organisatie heeft gewonnen, om algemene dwangmiddelen in de strijd tegen hen toe te passen. Het kan echter slechts economische middelen toepassen die zijn eigen karakter als loonarbeiders, en daarom als klasse opheffen. Met zijn volledige overwinning is daarom ook zijn heerschappij afgelopen, omdat zijn klassenkarakter is verdwenen”.¹⁰ (27).

De bewering dat dat het proletariaat door de revolutie tot “heersende klasse verheven wordt” heeft dus niets te maken met het vestigen van een dictatuur van een politieke sekte. Daarentegen wordt gesteld dat het proletariaat “algemene dwangmiddelen” zal inzetten om de macht van de bourgeoisie te ondergraven (door het opheffen van het privé-bezit van de productiemiddelen, ontbinden van het staande leger, enzovoort). Het is het gehele proletariaat dat deze macht zal uitoefenen. Bakoenin vraagt:

“Zullen alle 40 miljoen [Duitse arbeiders] leden van de regering zijn?”¹¹ (28).

Marx antwoordt:

“Zeker! Want het begint met de zelfregering van de gemeenschappen.”¹² (29)

Deze uitspraak is zeker opvallend, maar er zijn andere fragmenten in de tekst waarin Marx op meer subtiële wijze zijn radicale begrip van proletarische democratie tot uitdrukking brengt. Waar hij het heeft over proletarische macht en de boeren, schrijft Marx “het proletariaat ... moet, als de regering, de noodzakelijke maatregelen nemen”¹³ (30),

10 Door ons in het Nederlands vertaald uit MEW Bd. 18, S. 634.

11 In de Duitse vertaling door Marx vraagt Bakoenin iets anders: “Er zijn ongeveer 40 miljoen Duitsers. Zullen b.v. alle 40 miljoen leden van de regering zijn?” Door ons in het Nederlands vertaald uit MEW Bd. 18, S. 634.

12 In MEW Bd. 18, S. 634 staat “Gemeine”, een in het Duits niet bestaand woord, dat in het Engels is vertaald met “the communities”. We hebben dit vertaald met “gemeenschappen”, maar gezien de context van het fragment, komen ook “het gemene volk” of “gewone volk” en “gemeenten” in aanmerking.

13 Vertaald naar de Engelse tekst. Vanwege het belang van dit fragment over 1. de verhoudingen tussen het proletariaat en andere klassen na de revolutie, en 2. voor het agrarische vraagstuk, volgt hier een vertaling van het gehele fragment. “dat wil zeggen, zolang als de andere klassen, met name de kapitalistische nog bestaat, zolang het proletariaat ermee strijdt (want met zijn regeringsmacht zijn zijn vijanden en is de oude organisatie van de maatschappij nog niet verdwenen), moet het *gewelddadige* middelen aanwenden, daarom regeringsmiddelen; is het zelf nog klasse, en zijn de economische omstandigheden waarop de klassenstrijd berust en het bestaan van klassen, nog niet verdwenen en moeten met geweld uit de weg worden geruimd of omgevormd, hun omvormingsproces gewelddadig worden versneld. (...) dat wil zeggen, waar de boer massaal als privé-bezitter bestaat, waar hij zelfs een min of meer aanzienlijke meerderheid vormt, zoals in alle staten van het Westeuropese continent, waar hij niet is verdwenen en vervangen door agrarische dagloners, zoals in Engeland, komen volgende gevallen naar voren: ofwel hij elke arbeidersrevolutie verhindert, doet mislukken, zoals hij dat tot

waarbij de overgangsregering wordt gelijkgesteld aan het proletariaat als een klasse. Een ander voorbeeld, bij het citeren van Bakoenins kritiek, voegt Marx tussen haakjes een onthullend commentaar toe: “ ‘Dit dilemma wordt in de theorie van de marxisten gemakkelijk opgelost. Ze verstaan onder volksregering’ (d.w.z. Bakoenin) ‘de regering van het volk via een gering aantal vertegenwoordigers, uitverkoren (gekozen) door het volk.’ ”¹⁴ (31). Marx geeft hier duidelijk te verstaan dat hij “volksregering” of arbeidersregering *niet* opvat als de regering van het volk door een klein aantal vertegenwoordigers gekozen door het volk. Dit is een nogal duidelijk aanwijzing dat Marx trouw is gebleven aan zijn kritiek van 1843 op de burgerlijke democratie.

Deze opvatting van “proletarische” regering is duidelijk verschillend van die van de burgerlijke staat, of van elke voorafgaande vorm van staatsmacht. Zoals Marx verduidelijkt in bovenstaand fragment, verwijst hij slechts naar een proletarische “regering” in de betekenis dat de arbeidersklasse algemene machtsmiddelen gebruikt om haar doelstellingen af te dwingen. Marx gebruikt proletarische regering niet in de betekenis dat een elitegroep (vermoedelijk de intellectuelen, zoals Bakoenin betoogde) algemene dwangmiddelen zou toepassen over het hele proletariaat, want dat zou de mogelijkheid van arbeidersklasse-“zelf-regering” uitsluiten. Daarentegen zou het proletariaat *als geheel* zijn klassebelangen bevestigen over een vreemde klasse (door het privé-bezit op te heffen, de kapitalisten te onteigenen en de productiemiddelen te socialiseren, het staande leger te ontbinden, enzovoort).

Voor anarchisten die deze begrippen vaak iets anders definiëren, lijken vele van de misverstanden over Marx’ uitspraak dat het proletariaat de politieke macht moet uitoefenen, voort te komen uit het veelvuldige gebruik dat Marx maakt van de woorden “staat” en “regering”. Maar zoals we hebben gezien, is er niets anti-democratisch aan de betekenis die Marx deze woorden geeft. De meeste anarchisten *definiëren* de staat, anders dan Marx, als heerschappij van de minderheid. Iemand die zo’n soort definitie hanteert, kan gemakkelijk wanneer hij Marx een proletarische “staat” hoort noemen, deze onmid-

nu toe in Frankrijk heeft gedaan; of het proletariaat (want de bezittende boer behoort niet tot het proletariaat, en daar waar hij zelf overeenkomstig zijn toestand ertoe behoort, gelooft er niet ertoe te behoren), moet als regering maatregelen nemen waardoor de boer zijn toestand direct verbeterd vindt, die hem dus voor de revolutie winnen; maatregelen, die echter in kiemvorm de overvang van het privé-bezit van de grond naar collectief bezit vergemakkelijken, zodat de boer uit zichzelf ertoe komt; het mag echter de boer niet voor het hoofd stoten, omdat het bijvoorbeeld de afschaffing van het erfrecht proclameert of de afschaffing van zijn bezit; dit laatste is pas mogelijk, waar de kapitalistische pachter de boeren heeft verdrongen en de werkelijke bewerker van de grond evengoed proletariër, loonarbeider is als de stedelijke arbeider, dus met hem onmiddellijk hetzelfde belang heeft, niet indirect; nog minder mag het bezit aan kleine lapjes grond daardoor wordt versterkt, dat het stukje grond groter wordt, eenvoudigweg door de toe-eigening van het grootgrondbezit door de boeren, zoals in Bakoenins revolutiecampagne.” Door ons in het Nederlands vertaald uit MEW Bd. 18, S. 630/633.

14 Door ons in het Nederlands vertaald uit MEW Bd. 18, S. 634.

dellijk associëren met onderdrukking en los van effectieve controle door het volk. Het probleem is dat het op deze manier interpreteren van Marx leidt tot een aantal tegen-
spraken in zijn geschriften, die verdwijnen wanneer zijn fundamentele theoretische kader
beter wordt begrepen. (32)

Een ander voorbeeld van Marx' gebruik van het idee van proletarische dictatuur is te
vinden in een opstel over "De politieke onverschilligheid" dat zowel de proudhoni-
sten als de bakoenisten bekritiseert. Marx erkent dat de arbeiders strijd moeten voeren te-
gen de *burgerlijke* staat, maar ook dat een revolutionaire vorm van staat noodzakelijk is
voordat de klassen als zodanig verdwijnen. Marx geeft voor te spreken voor zijn tegen-
standers:

"Wanneer de arbeiders zich in hun politieke strijd tegen de burgerlijke staat vere-
nigen om slechts concessies te verkrijgen, dan sluiten ze compromissen, en dat
staat in tegenspraak met de eeuwige principes! ... Wanneer de politieke strijd van
de arbeidersklasse gewelddadige vormen aanneemt, wanneer de arbeiders de
dictatuur van de bourgeoisie vervangen door hun revolutionaire dictatuur, dan
plegen ze de verschrikkelijk misdaad van het schenden van de principes, omdat ze
ter bevrediging van hun betreurenswaardige alledaagse behoeften, om het verzet
te breken van de bourgeoisie, de staat een revolutionaire en voorbijgaande func-
tie verlenen, in plaats van de wapens neer te leggen en de staat af te schaffen".¹⁵

(33)

Dit fragment illustreert redelijk goed dat de proletarische dictatuur gewoon de politieke
macht van een bewapende arbeidende klasse is. De wezenlijke betekenis van een "ar-
beidersstaat" was voor Marx arbeidersmacht, niet een of andere bijzondere leiding aan
de top van de staat. (34)

Verder is het een misverstand, waarop Hall Draper heeft gewezen, om aan te nemen
dat het woord "dictatuur" in de term "dictatuur van het proletariaat" zou verwijzen naar
dictatoriale (in tegenstelling tot democratische) beleidsmaatregelen of of vormen van
regering. In feite kreeg de term "dictatuur" pas een specifiek anti-democratische bijbete-
kenis in het laatste deel van de 19de eeuw en meer definitief na de Russische revolutie.
(35) De oorsprong van de term is het Romeinse *dictatura*, dat verwees naar de opkomst
van machtsuitoefening. Na 1848, rond de tijd dat Marx de term begon te gebruiken,
werd het tamelijk gewoon voor journalisten om te klagen over de "dictatuur" of het
"despotisme" van het volk, dat een bedreiging vormde voor de heersende orde. In 1849
sprak een Spaanse politicus het parlement toe en verklaarde "het is een kwestie van
kiezen tussen de dictatuur van onderop of de dictatuur van bovenaf. Ik verkies de dicta-
tuur van bovenaf, aangezien ze afkomstig is van een meer verheven en pure sfeer". (36)
Revolutionairen hadden het woord "dictatuur" al voor Marx gebruikt om te verwijzen

15 Door ons in het Nederlands vertaald uit Marx "Der politische Indifferentismus" MEW Bd. 18, S. 300.

naar een overgang naar het socialisme. Blanqui was bijvoorbeeld een voorstander van een opvoedende dictatuur door een kleine groep van revolutionairen. Marx' gebruik van het begrip "dictatuur" in "dictatuur van het proletariaat" is echter een oorspronkelijke uitdrukking en bewust verschillend van het gebruik dat Blanqui maakt van deze term. Engels benadrukt dit in een fragment over Blanqui:

"Uit het feit dat Blanqui elke revolutie opvat als een *coup* door een klein aantal revolutionairen, volgt vanzelf de noodzaak van de dictatuur na het slagen daarvan: let wel, de dictatuur niet van de gehele revolutionaire klasse, van het proletariaat, maar van het kleine aantal van degenen die de coup hebben uitgevoerd en die zelf reeds tevoren op hun beurt zijn georganiseerd onder de dictatuur van één of enkele weinigen.

Men ziet, Blanqui is een revolutionair van de vorige generatie".¹⁶ (37).

Het is duidelijk dat het leninistische model van een afzonderlijke sekte of politieke partij die de politieke macht uitoefent veel dichterbij de blanquistische opvatting van "dictatuur" staat dan bij die van Marx, en dat Engels deze opvatting van de manier waarop de politieke macht moet worden uitgeoefend, uitdrukkelijk bekritiseerde. Het is ook duidelijk dat Blanqui's model van heerschappij door een kleine groep van revolutionairen meer lijkt op populaire verzinsels over Marx dan met Marx' dictatuur door de *gehele proletarische klasse*.

De bestorming van de hemel

We hebben gezien dat Marx' radicale democratie een belangrijk deel vormde van zijn politieke perspectief. Ook al is het niet zo uitdrukkelijk als in zijn economische studies, waaraan Marx zoveel van zijn leven besteedde, kwam zijn fundamentele politieke perspectief weer tot leven in zijn analyse van de Parijse Commune van 1871, een bepalend element in de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Het is in zijn analyse van de Parijse Commune dat Marx' begrip van de overgang naar het socialisme het duidelijkste naar voren komt. We zullen nauwgezet Marx' beroemde essay over de Commune bekijken, evenals zijn ontwerpen tot deze tekst.

In [De burgeroorlog in Frankrijk](#) looft Marx dat de Commune:

"... een in alle opzichten voor uitbreiding vatbare politieke vorm was, terwijl alle vroegere regeringsvormen in wezen onderdrukkend waren geweest. Haar ware geheim was dit: zij was in wezen een regering van de arbeidersklasse, het resul-

16 Door ons in het Nederlands vertaald uit Engels "Programm der blanquistischen Kommuneflüchtlinge" MEW Bd. 18, S. 528.

taat van de strijd van de voortbrengende tegen de toe-eigenende klasse, de eindelijk ontdekte politieke vorm waaronder de economische bevrijding van de arbeid zich kon voltrekken”. (38)

In zijn Eerste ontwerp karakteriseerde Marx de Commune ook als “een revolutie tegen de staat zelf.” Hierbij verweest hij specifiek naar de Franse gecentraliseerde macht, die door vorige revoluties niet was gebroken. Marx concentreert zich op de breuk van de Commune met deze staatsmachinerie, en de hertoe-eigening van de macht door de massa:

“De Commune was een revolutie tegen de staat zelf, tegen deze bovennatuurlijke misgeboorte van de maatschappij; ze was een terugname van het eigen sociale leven van het volk, door het volk en voor het volk. Ze was niet een revolutie om de staatsmacht van de ene fractie van de heersende klassen over te dragen aan de andere, maar een revolutie om deze afschuwelijke machine van de klassenheerschappij zelf te breken”.¹⁷ (39).

Ook al verschilt Marx’ woordgebruik enigszins van andere delen van zijn geschriften (waar hij wees op het gebruik door het proletariaat van de staatsmacht), bleven de hoofdpunten van zijn visie op de proletarische emancipatie constant: het proletariaat oefent de politieke macht uit door algemene dwangmiddelen over de kapitalistische klasse, en doet dit als een klasse en niet door een elitegroep van individuen verheven boven de rest van de heersende klasse, en met gebruik van democratische methoden die geschikt waren voor de toekomstige communistische maatschappij. De veelvuldige bewering dat Marx domweg na de Commune de anarchistische staatsvisie overnam, kan niet meer bezijden de waarheid zijn. De parasitaire Franse staat van de bourgeoisie moest worden vernietigd, maar in 1871 hield Marx niet op om op te roepen tot arbeidersklasse-staatsmacht. (40)

De wijze van politieke organisatie die de Parijs Commune hanteerde, wordt ook aangeduid als:

“... het terugnemen van de staatsmacht door de maatschappij als haar eigen levende macht, in plaats van de macht die de maatschappij aan zich onderwerpt en ze onderdrukt”¹⁸ (41)

Deze “terugneme” werd voltrokken toen de Commune een einde maakte aan “de staats-hiërarchie in al haar vormen” en de “hooghartige beheersers van het volk” verving door

17 Door ons in het Nederlands vertaald uit Marx “Eerste ontwerp voor de ‘Burgeroorlog in Frankrijk” MEW Bd. 17, S. 541.

18 Idem S. 543.

“altijd vervangbare dienaren” die “voortdurend onder openbare controle werkten”.¹⁹ (42)
De Commune zorgde voor:

“Het beëindigen van het bedrog dat bestuur en politieke leiding mysteries zouden zijn, transcendenten functie, die slechts in handen van een hoogopgeleide kaste gelegd zouden kunnen worden.”²⁰ (43)

In Marx' geschriften over de Parijse Commune zien we weer Marx' standpunt, dat hij al in 1843 naar voren bracht, dat van een publiek dat in staat is om “over publieke zaken voor zichzelf te overleggen en te besluiten.” (44) We zien de thema's van zijn Kritiek op Hegel weer tevoorschijn komen: directe democratie door afgevaardigden die verantwoordelijkheid verschuldigd zijn, het schrappen van de bureaucratie en de aan haar eigen mysteries. Marx noemde de Parijzenaars van de Commune zelfs “hemelbestormers” en stelde hen tegenover de “de hemelsslaven van het Duits-Pruisische heilige Roomse Rijk.”²¹ (45) Het is mogelijk dat Marx zijn identificatie van 1843 gebruikte van de burgerlijke staat als “hemel” van de burgerlijke maatschappij. De Parijzenaars bestormden de hemel omdat zij de politieke macht veroverden die tevoren scherp gescheiden was van hun profane bestaan. De Commune werd gemakkelijk Marx' model voor de proletarische overgangsstaat. (46) Marx prees de arbeiders van Parijs:

“... [het volk] de werkelijke leiding van zijn revolutie zelf ter hand heeft genomen en tegelijkertijd de middelen heeft uitgevonden om ze in het geval van succes in de handen van het volk zelf te houden, omdat het de staatsmachine, de regeringsmachine van de heersende klassen heeft vervangen door zijn eigen regeringsmachine.”²² (47)

Hier zien we dat het proces van omvorming zelf door de arbeiders in eigen beheer genomen moet worden. De tegenstelling tot de blanquistische opvattingen kan niet duidelijker zijn.

In zijn Tweede ontwerp neemt Marx een nog duidelijker standpunt in met betrekking tot het vooruitlopen van de proletarische dictatuur op de toekomst:

“... de arbeidersklasse kan niet de kant-en-klare staatsmachine eenvoudig in bezit nemen en deze voor haar eigen doel in beweging brengen. Het politieke werktuig van haar slavernij kan niet dienen als het politieke werktuig van haar bevrijding.”²³ (48).

19 Ibidem S. 544.

20 Ibidem S. 544.

21 Brief van [Marx aan Kugelmann](#) van 12 april 1871.

22 Ibidem S. 556.

23 Door ons in het Nederlands vertaald uit Marx “Tweede ontwerp voor de ‘Burgeroorlog in Frankrijk’” MEW Bd. 17, S. 592.

Derek Sayer heeft dit aspect van de proletarische dictatuur benadrukt. Hij schrijft dat het neerhalen van de scheiding tussen de staat en de burgermaatschappij:

“voor Marx geen verre doelstelling van het communisme is, maar een onmisbaar onderdeel van elk denkbaar middel voor het bereiken ervan. Het is belangrijk te begrijpen dat Marx hier in elk opzicht net zo te werk gaat als materialist, als in zijn kritiek op de anarchisten. Wanneer het doel de zelfstandige emancipatie van de arbeid is, dan moeten de middelen een voorafspiegeling zijn, omdat dit de enige manier is waarop ze zullen werken.” (49)

Voor Marx kan deze vorm van macht een “staat” zijn gezien vanuit het perspectief van zijn *politieke* functie, die van dwang voor het ontwortelen van de grondslag van de heerschappij van het kapitaal. Het kan geen “staat” zijn in de betekenis van een “parasitaire uitwas” die de macht van de massa van de arbeiders overneemt.²⁴ (50)

Het is de moeite waard om een fragment nader te bestuderen uit de uiteindelijke versie over de organisatie van de Commune:

“In een korte schets van de nationale organisatie, die de Commune uit gebrek aan tijd niet verder kon uitwerken, heet het nadrukkelijk dat de Commune de politieke vorm zelfs van het kleinste dorp moest zijn, en dat het staande leger op het platteland door een volksmilitie met uiterst korte dienstdaag moest worden vervangen. De landelijke gemeenten van elk district moesten hun gemeenschappelijke aangelegenheden door een vergadering van afgevaardigden in de districtshoofdstad besturen, en deze districtsvergaderingen weer afgevaardigden naar de nationale delegatie te Parijs sturen; de afgevaardigden moesten te allen tijde afzetaar en aan de bepaalde instructies van hun kiezers gebonden zijn. De weinige, maar belangrijke functies, die dan nog voor een centrale regering overbleven, moesten niet, zoals met opzet valselijk is voorgesteld, worden afgeschaft, maar aan communale, d.w.z. streng verantwoordelijke ambtenaren worden overgedragen. De eenheid van de natie moest niet worden verbroken, maar integendeel door de Commune inrichting georganiseerd, ze moest werkelijkheid worden door de vernietiging van die staatsmacht, die zich voor de belichaming van deze eenheid uitgaf, maar onafhankelijk en de meerdere wilde zijn tegenover de natie, aan welker lichaam zij evenwel slechts een parasitaire uitwas vormde. Terwijl het er op aankwam de enkel maar onderdrukkende organen van de oude regeringsmacht af te snijden, moesten de rechtmatige functies van de macht, die er aanspraak op maakte, boven de maatschappij te staan, haar worden ontrukkt en aan de verantwoordelijke dienaren van de maatschappij worden teruggegeven. In plaats van één keer in de drie of zes jaren te beslissen, welk lid van de heersende klasse het volk in het parlement zou vertegenwoordigen en vertrappen (“ver- und

24 Karl Marx [“De burgeroorlog in Frankrijk”](#) deel II.

zertreten”), moest het algemeen kiesrecht het, in de Communes geconstitueerde volk dienen op de wijze, zoals het individuele kiesrecht elk ander werkgever dient om arbeiders, opzichters en boekhouders voor zijn zaak uit te zoeken. En het is bekend genoeg, dat maatschappijen even goed als enkelingen in dingen, het werkelijke zakenleven betreffend, gewoonlijk de juiste man weten te vinden en, als zij zich al een keer vergissen, dit spoedig weer weten goed te maken. Aan de andere kant kon evenwel niets verder van de geest van de Commune verwijderd zijn dan het algemeen kiesrecht door een hiërarchische investituur te vervangen.”²⁵ (51)

Marx beschouwde de gevolmachtigde en terugroepbare afgevaardigden van de Commune als een voorbeeld van de staat van de arbeidersklasse in actie. We herinneren ons Marx’ beschrijving van 1843 van de burgerlijke staat:

“De scheiding van de politieke staat van de burgerlijke maatschappij verschijnt als de scheiding van de gedeputeerden van hun lastgevers.”²⁶ (52)

Marx dacht duidelijk dat de Commune de tegenovergestelde tendens vertoonde. We zien hier een levendig contrast tussen de bureaucratische Franse staatsmachine en de “regeringsmachine” van de arbeiders. Richard N. Hunt heeft in zijn werk over de Commune gewezen op wat hij noemde het “dubbele gebruik” door Marx en Engels van het woord “staat”, dat betrekking kan hebben op een parasitaire burgerlijke staatsmachine-rie, of op een algemene beschrijving van de georganiseerde klassenheerschappij:

“Het beroepsleger als parasitaire vorm verdween, maar de vrijwillige nationale garde bleef als dwanginstrument van de arbeidersstaat. Hier zien we scherp het onderscheid in het dubbele woordgebruik van Marx en Engels: de parasitaire staat moet onmiddellijk stukgeslagen worden, de staat als instrument van klas-sedwang blijft totdat de noodzaak ertoe vervaagt.” (53)

Marx maakt een andere belangrijk onderscheid tussen de Commune en een normale burgerlijke regering:

“De Commune zou geen parlementair, maar een werkend lichaam zijn, tegelijkertijd uitvoerend en wetgevend.”²⁷ (54)

De afgevaardigden waren algemeen verantwoordelijk voor het uitvoeren van wetgevende maatregelen, in plaats van slechts erover te stemmen. Marx formuleerde het als volgt in het Tweede ontwerp voor “De burgeroorlog in Frankrijk”:

25 Karl Marx “[De burgeroorlog in Frankrijk](#)” deel III.

26 Marx “[Kritiek op Hegels Rechtsfilosofie](#)”.

27 Karl Marx “[De burgeroorlog in Frankrijk](#)” deel III.

“De moderne burgerlijke staat is belichaamd in twee belangrijke organen, het parlement en de regering.”²⁸ (55)

Parlementarisme wordt [door Marx; red.] niet geïdentificeerd met controle van onderop, meer eerder met beroepspolitici die niet echt verantwoordelijk zijn tegenover het publiek. In een brief van 1888 aan Laura Lafargue sprak Engels van Franse politieke illusies:

“Welnu, als de Fransen geen andere uitweg zien dan ofwel een regering van persoonlijke macht, of een parlementaire regering, dan kunnen ze het beter meteen opgeven.”²⁹ (56)

De oplossing is duidelijk niet meer macht voor een van beide “grote organen” van de burgerlijke staat, maar daarentegen een integratie van hun functies onder de controle van de revolutionaire arbeiders. In de Commune zag Marx de afbraak van een burgerlijke staat en de democratisering van de uitvoerende macht. Hal Draper schrijft over dit onderwerp:

”Het was Marx’ standpunt dat de opheffing van de scheiding der machten, verre van een tijdelijk of voorlopig redmiddel, fundamenteel noodzakelijk was voor een waarlijk democratische regering. Hij herhaalde dit standpunt in zijn artikel van 1851 over de Franse grondwet, na daaruit geciteerd te hebben dat ‘de scheiding der machten de hoofdvoorwaarde voor een vrije regering is’. [Marx:] ‘Hier hebben we de oude grondwetsonzin. De voorwaarde voor een *vrije regering* is niet de scheiding maar de **eenheid** van machten. De regeringsmachinerie kan niet eenvoudig genoeg zijn. Het is altijd de kunst van de spitsboeven om haar ingewikkeld en geheimzinnig te maken’³⁰.” (57)

Zie Marx’ wens tot vereenvoudiging van de regering, welke hand in hand gaat met zijn levenslange minachting voor het geheimzinnige domein van de bureaucratie. De arbeiders moeten hun regering *begrijpen* als ze willen regeren.

We hebben gezien hoe Marx in de jaren 1840 de burgerlijke staat als volgt beschreef “[hij heeft] een bijzonder bestaan gekregen, naast en buiten de burgerlijke maatschappij.” [58]. We hebben ook gezien hoe de Commune een voorbeeld was van het “terugnemen” door het volk van een “parasitaire” staatsmacht. In een opmerkelijk [fragment uit 1891](#) verzamelt Engels enkele van deze verschillende argumenten om goed de verschillen tussen de proletarische staatsmacht en de voorafgaande vormen van staatsmacht naar voren te brengen. Het is de moeite waard dit citaat volledig weer te geven:

28 Door ons in het Nederlands vertaald uit Marx “Tweede ontwerp voor de ‘Burgeroorlog in Frankrijk” MEW Bd. 17, S. 592.

29 Door ons vertaald uit een brief van Engels aan Paula Lafargue van 3 juni 1888 in MEW Bd. 37, S.66.

30 Door ons vertaald uit Marx “De grondwet van de Franse republiek” in MEW Bd. 7, S. 498.

“De Commune moest van stonde aan erkennen, dat de arbeidersklasse, eenmaal tot de heerschappij gekomen, niet met de oude staatsmachine kan voort werken; dat deze arbeidersklasse, wil ze niet haar eigen, eerst pas veroverde heerschappij weer teloor zien gaan, enerzijds de gehele oude, tot dusverre tegen haar zelf aangewende onderdrukingsmachinerie moest afschaffen, doch anderzijds zich moet beveiligen tegen haar eigen afgevaardigden en beambten, door dezen, zonder uitzondering, als te allen tijde afzetbaar te verklaren. Waarin bestond de karakteristieke eigenschap van de nu toe bestaande staat? De maatschappij had zich voor het verzorgen van haar gemeenschappelijke belangen, oorspronkelijk door eenvoudige arbeidsdeling, eigen organen geschapen. Maar deze organen, welker spits de staatsmacht is, hadden zich mettertijd, ‘in dienst van haar eigen bijzondere belangen, van dienaren in meesters van de maatschappij veranderd. Zoals dit bv. niet slechts in de erfelijke monarchie’ maar even goed in de democratische republieken is te zien. (59) Nergens vormen de ‘politiekers’ een meer op zich zelf staande en machtiger afdeling van de natie dan juist in Noord-Amerika. Juist in Amerika kunnen wij het best zien, hoe dit zelfstandig worden van de staatsmacht tegenover de maatschappij, als wier eenvoudig werktuig ze oorspronkelijk was bestemd, in zijn werk gaat. Hier bestaat geen dynastie, geen adel, geen staand leger buiten het paar man ter bewaking van de Indianen, geen bureaucratie met vaste aanstelling of recht op pensioen. En toch hebben wij hier twee grote benden van politieke speculanten, die om de beurt de staatsmacht in bezit nemen, en met de meest corrupte middelen en voor de meest corrupte doeleinden uitbuiten, en de natie is machteloos tegen deze, zogenaamd in haar dienst staande, in werkelijkheid haar evenwel beheersende en uitplunderende twee grote kartels van politiekers.

Tegen deze, in alle tot nu toe bestaande staten onvermijdelijke verandering van de staat en de staatsorganen van dienaren van de maatschappij in meesters van de maatschappij, paste de Commune twee onfeilbare middelen toe. In de eerste plaats bezette zij alle posten, besturende, recht sprekende, onderwijzende, door keuze volgens het algemeen stemrecht van de belanghebbenden, en wel niet het recht van terugroeping te allen tijde door dezelfde belanghebbenden. En ten tweede betaalde zij voor alle diensten, hoge zowel als lage, slechts het loon, dat andere arbeiders ontvingen.” (60)

Dit fragment benadrukt bijzonder sterk het bijzondere karakter van de proletarische staatsmacht. Richard N. Hunt geeft goed de ‘rode draad’ in de analyse van Marx en Engels van de Parijse Commune weer als:

“... de wens om te ont-bureaucratiseren of breder het openbare leven te ont-professionaliseren, om een democratie te scheppen zonder professionals. Dit is het echt cruciale en onderscheidende kenmerk van de arbeidersstaat zoals Marx en

Engels deze opvatten. ... Ont-professionalising is de remedie tegen de parasitaire tendens die in alle voorafgaande staten bestond. Het is precies dit wat de inhoud is van het 'stukslaan' van de staatsmachinerie en het 'terugnemen' van de staatsmacht" (61)

De door Engels genoemde betaling van staatsambtenaren met arbeiderslonen is een duidelijk voorbeeld van deze de-professionalisering.

Sommige critici vanuit een bepaalde invalshoek zijn misschien geneigd om te beweren dat Marx en Engels door de Parijse Commune tot een uiterst vijandelijke kijk op de burgerlijke staat zijn gekomen, terwijl hun politiek in feite veel dubbelzinniger was. Waren ze niet voor deelname aan burgerlijke verkiezingen, en het verkiezen van arbeiderskandidaten in het parlement? In feite dachten ze zelfs dat in bepaalde landen een parlementaire meerderheid van de arbeidersklasse van dienst kon zijn voor een vreedzame overgang naar het socialisme. (62) Voor vele anarchisten is dit bepalend voor het politieke denken van Marx, en zijn veronderstelde autoritaire houding wordt daarmee als bewezen beschouwd. We laten hier de vraag naar de betrekkelijke waarde van verkiezingsdeelname terzijde. Daarentegen vinden we het de moeite waard om ons af te vragen of er een noodzakelijke tegenspraak bestaat tussen het aanhangen van het gebruik van burgerlijke parlementen en tegelijkertijd het hopen op hun uiteindelijke vervanging door een Commune-achtige organisatie. Met andere woorden, kan men inzetten op de hoogst mogelijke democratisering terwijl men deelneemt aan regeringsvormen die minder dan ideaal zijn? De anarchistische veronderstelling is vanzelfsprekend dat deelname aan burgerlijke regeringsvormen alleen ertoe bijdraagt om dergelijke instellingen in stand te houden. Maar de fout bestaat daar in dat men veronderstelt dat, omdat Marx voorstander was van een dergelijke deelname, hij ook geloofde dat de regeringsvormen van de burgerlijke staat ook zouden gelden voor de periode van proletarische heerschappij.

We hebben gezien dat Marx in feite verwachtte dat er een fundamentele verandering zou plaatsvinden wanneer de arbeiders de van hen vervreemde staatsmacht zouden terugnemen, en de staat de dienaar wordt in plaats van de meester van de maatschappij. Het is niet verbazingwekkend dat deze verandering bepaalde formele veranderingen met zich meebrengt zoals de uitbreiding van het principe van de democratische controle over meer gebieden van het openbare leven, het maximaliseren van de populaire controle over de verkozen afgevaardigden, een ont-professionalisering van het openbare leven en een einde aan de bureaucratisering, een vereenvoudiging van de regeringsfuncties en het einde van de verdeling tussen uitvoerende en wetgevende macht. Richard N. Hunt stelde het als volgt:

“... Marx en Engels hebben zich nooit verbeeld dat de leiders van de arbeidersbeweging domweg de hoge staatsfuncties zouden vervullen en zouden regeren als een beroepsgroep naar het voorbeeld van hun burgerlijke voorgangers.” (63)

Marx geloofde altijd dat enige democratie altijd beter was dan helemaal geen, en dat zelfs een beperkte burgerlijke democratie de weg naar het voorbijstreven daarvan kan aangeven door tot op zekere hoogte een deelname van het volk aan de politiek toe te staan. Hij stelde dit als volgt in [De Achttiende Brumaire van Louis Bonaparte](#):

“De strijd van de redenaars op de tribune doet de strijd van de perssribenten ontstaan, de debatingclub in het parlement wordt noodzakelijkerwijze aangevuld door de debatingclubs in de salons en in de kroegen; de vertegenwoordigers, die voortdurend een beroep doen op de volksmening, geven de volksmening het recht om in petities haar werkelijke mening te zeggen. Het parlementaire regime laat alles aan de beslissing van de meerderheden over, hoe zullen de grote meerderheden buiten het parlement dan niet willen beslissen?.” (64)

Met betrekking tot het gebruik van het parlement, was het voor Marx duidelijk dat het probleem van de sociale omvorming niet wordt opgelost in het parlement en dat de arbeiders niet gewoonweg kunnen vertrouwen op de wijsheid van hun leiders. Hal Draper haalt een voorbeeld aan waarin Marx in deze kwesties kritiek uitoefent op Lasalle:

“In 1863 stuurde Lasalle aan Marx een brochure van zijn hand, waarin hij zich kandidaat stelde voor de leiding van de Duitse arbeidersbeweging. Marx gaf in een brief aan Engels het volgende commentaar:

‘Hij gedraagt zich – gewichtig doend door met de van ons geleende zinnen om zich heen werpend – helemaal als toekomstige arbeidersdictator. Het probleem tussen arbeidsloon en kapitaal lost hij (letterlijk) *op kinderlijk eenvoudige wijze* op. Namelijk, de arbeiders moeten voor *algemeen kiesrecht* ageren en dan lui zoals hij met het *blanke zwaard van de wetenschap* in de kamer van afgevaardigden sturen.’³¹

Hier is te lezen hoe Lasalle het in de brochure formuleerde terwijl hij zich tot de arbeiders richtte:

‘Als dat [het algemene kiesrecht] komt, kunnen jullie er op vertrouwen, dat aan je kant mannen staan die jullie toestand begrijpen en die toegewijd zijn aan jullie zaak – mannen gewapend met het zwaard van de wetenschap, die weten hoe jullie belangen moeten worden verdedigd. En dan hebben jullie, de niet-bezittende klassen, alleen jezelf en je verkeerde kiesgedrag iets te verwijten als de vertegenwoordigers van jullie zaak in de minderheid blijven...’ (65)

31 Door ons vertaald uit een brief van Marx aan Engels van 9 april 1863 in MEW Bd. 30, S. 340.

Marx' kritiek op Lasalle is van grote waarde als een kritiek van een simplistische opvatting van revolutie-van-bovenaf van een tijdgenoot van Marx. Marx bekritiseerde ook de schadelijke invloed van Lassalles perspectief op het programma van Gotha:

“In plaats van de bestaande klassenstrijd vinden we een frase van stukjesschrijvers over ‘het sociale vraagstuk’, naar de ‘oplossing’ waarvan een ‘weg gebaad’ wordt. In plaats van het proces van revolutionaire herstructurering van de maatschappij vindt de ‘socialistische organisatie van de gezamenlijke arbeid’ zijn ‘bakermat’ in de ‘staatshulp’ aan productiegenootschappen, die ‘in het leven worden geroepen’ door de staat en niet door de arbeiders. Dit past volkomen bij Lassalles fantasie, alsof het met staatssubsidie mogelijk is net zo makkelijk een nieuwe samenleving te bouwen als een nieuwe spoorlijn!”³² (66)

De opbouw van een nieuwe maatschappij is voor Marx een proces van zelfbevrijding. Het uitoefenen van politieke macht is een belangrijk deel hiervan: de arbeiders moeten initiatief nemen, de maatschappij her-organiseren, en de maatschappelijke macht uitoefenen die hen eerder werd ontzegd. Daarom is Lassalles socialisme-van-bovenaf totaal ongeschikt.

Velen denken dat Marx een voorstander was van een socialisme-van-bovenaf omdat ze het woord “centralisering” horen en aannemen dat Marx voorstander was van een of andere soort van autoritaire regeling. (67) Marx vond de functies van een centrale regering geen pure beperking op de zelfstandigheid, maar zag “de eenheid van de natie” als verwezenlijkt (en niet vernietigd) door de basis weg te slaan onder degenen die de staat besturen als een domein afgescheiden van de burgermaatschappij. (68) Bijvoorbeeld in de benadering van Bakoenin ontbreekt deze kritiek waar hij de Parijse arbeiders preees voor het verkondigen van “de volledige afschaffing van de Franse staat, de ontbinding van de eenheid van de Franse staat als onverenigbaar met de zelfstandigheid van de communes van Frankrijk.” (69). Hier zien we dat Bakoenin zijn opvattingen verschuldigd was aan het Proudhonistisch socialisme waarmee Marx het zo hartgrondig oneens was. Terwijl Bakoenin een gezworen vijand was van elke politieke en economische centralisatie, had Marx een heel ander perspectief, maar geen dat meer “autoritair” was:

“De nationale centralisatie van de productiemiddelen zal de natuurlijke basis van een maatschappij worden, die samengesteld is uit de associaties van vrije en gelijke producenten die volgens een gemeenschappelijk en rationeel plan bewust werkzaam zijn.”³³ (76)

32 Marx [“Kritiek op het programma van Gotha” deel III.](#)

33 Door ons vertaald uit Marx “Over de nationalisering van de grond” in MEW Bd. 18, S. 62.

Marx was van mening dat zowel centralisatie (een *gemeenschappelijk* plan) als democratische controle van onderop noodzakelijk waren voor de opbouw van het socialisme.

Conclusie

Marx' politieke theorie wordt inderdaad op brede schaal verkeerd begrepen. Toch komt ieder die Marx' geschriften over de Parijse Commune heeft bestudeerd tot overeenstemming met Hal Draper wanneer deze vaststelt:

“... De Commune-staat, elke echte arbeidersstaat, is niet slechts een staat met een andere klasseheerschappij maar een *heel nieuw type staat*.” (71)

Deze stelling is geheel in overeenstemming met Marx' nadruk op het proletariaat als de drager van een revolutie met een sociale ziel, een in dit opzicht unieke historische klasse. Haar politieke heerschappij is eveneens uniek zolang als politieke heerschappij bestaat. Zoals Marx het stelde in het *Manifest*:

“Alle bewegingen tot nu toe waren bewegingen van minderheden of in het belang van minderheden. De proletarische beweging is de zelfstandige beweging van de ontzaglijke meerderheid in het belang van de ontzaglijke meerderheid.”³⁴ (72)

De mythe van Marx autoritaire staatsopvatting bloeide in de 20ste eeuw. De Sovjetstaat bijvoorbeeld wilde zich graag verbergen achter Marx' theorie – met name het klasse-leerstuk van de proletarische dictatuur. Verder kwam Bakoenin's opvatting van Marx' politieke theorie zagezegd tot leven met het stalinisme. Het is daarom niet verbaazingwekkend, dat marxisme en anarchisme opvallend op elkaar gelijkende verkeerde ideeën hebben ontwikkeld over Marx' theorie van de staat. De mythische versie van Marx' theorie is inderdaad omgeven door diskrediet. Marx' echte politieke theorie, verdient echter nog steeds serieuze aandacht.

34 Marx/Engels, [Het communistisch manifest" deel I](#). Dit fragment komt in vertaling overeen met MEW Bd. 4, S. 472.

Noten van de auteur

1. Voline, "The Unknown Revolution," in *No Gods, No Masters: An Anthology of Anarchism*, ed. Daniel Guerin (Oakland: AK Press, 2005), 476-477.
2. Rudolf Rocker, *Anarcho-Syndicalism: Theory and Practice* (Oakland: AK Press, 2004), 12-13.
3. *In 1845 tekende Marx een contract (dat hij niet kon nakomen) met de uitgever Leske voor de publikatie van een werk in twee delen met de titel "Critique of Politics and Political Economy."*, Maximilien Rubel, "A History of Marx's Economics," in *Rubel on Karl Marx: Five Essays*, ed. Joseph O'Mally and Keith Algozin (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 123.
4. "Civil society" was de term die Hegel gebruikte voor het omschrijven van de sociale verhoudingen onafhankelijk van de familie en de staat – het "vrije" domein van de handel. [In de Nederlandse vertaling is voorkeur gegeven aan de tem 'burgermaatschappij'; red.]
5. Karl Marx, "Critique of Hegel's Doctrine of State," in *Karl Marx: Early Writings*, trans. Rodney Livingstone and Gregor Benton (New York: Vintage, 1975), 111.
6. *Ibid.*, 108.
7. *Ibid.*, 136.
8. *Ibid.*, 193-194.
9. *Ibid.*, 188-189.
10. Karl Marx, "On the Jewish Question," in *Karl Marx: Early Writings*, 220.
11. *Ibid.*, 232.
12. Karl Marx and Friedrich Engels, *The German Ideology*, (Amherst: Prometheus, 1998), 53. Zoals Derek Sayer stelde "het is deze burgermaatschappij, waarin versplinterde individuen hun eigen sociale producten ontmoeten – vooral hun economische verhoudingen – als een vervreemde objectiviteit waarover ze geen controle hebben, die voor Marx de basis van de moderne staat vormt. In omstandigheden waarin individuele arbeid niet spontaan versplinterd is, waarin ze onmiddellijk deel van de arbeid van de omgevende gemeenschap is, zijn 'economische' verhoudingen en activiteiten voorwerp van directe sociale controle en een afzonderlijke bemiddelende macht die probeert het gemeenschappelijke belang af te dwingen, is overbodig." Derek Sayer, "The Critique of Politics and Political Economy: Capitalism, Communism, and the State in Marx's Writings of the Mid-1840s," *The Sociological Review* 33, no. 2 (1985), 239.
13. Marx, "On the Jewish Question," 234.
14. Zie Marx' "Excerpts from James Mill's Elements of Political Economy" en het hoofdstuk over "Estranged Labour" in *Marx's Economic and Philosophical Manuscripts*, beide in *Karl Marx: Early Writings*.
15. Lucio Colletti, introduction to *Karl Marx: Early Writings*, 54.
16. Marx and Engels, *The German Ideology*, 88.
17. Karl Marx, "Marx to Bolte, 23 Nov. 1871," in *Karl Marx: Selected Writings*, ed. David McLellan (Oxford: Oxford University Press, 1977), 589.
18. Marx and Engels, *The German Ideology*, 52-53.
19. *Ibid.*, 99.
20. Bijvoorbeeld: "Het afschaffen van de staat betekent slechts iets bij de communisten, als noodzakelijk resultaat van het afschaffen van de klassen, waarmee vanzelf de behoefte wegvalt aan een georganiseerde macht van de ene klasse voor het onderdrukken van de andere."³⁵ Karl Marx, "Review: Le socialisme et l'impôt, par Emile de Girardin," in *Karl Marx and Friedrich Engels, Collected Works*, Vol. 10 (New York: International Publishers, 1978), 333.
21. Marx and Engels, *The German Ideology*, 99. Marx verklaarde ongeveer hetzelfde enkele jaren later: "De burgerlijke staat is niets anders dan een wederzijdse verzekering van de burgerlijke klasse zowel tegen haar individuele leden, als tegen de uitgebuite klasse, een verzekering steeds kostbaarder, en steeds schijnbaar zelfstandiger wordt ten opzichte van de burgerlijke maatschappij moet worden, omdat de onderdrukking van de uitgebuite klasse voortdurend moeilijker wordt."³⁶ Marx, "Review: Le socialisme et l'impôt," 330.
22. Karl Marx, "Critical Notes on the Article 'The King of Prussia and Social Reform. By a Prussian,'" in *Karl Marx: Early Writings*, 420.
23. Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* (New York: International Publishers, 1992), 126.

35 Door ons vertaald uit Marx/Engels "Recensies uit de Neue Rheinische Zeitung", MEW Bd. 7, S. 288.

36 Idem, S. 288.

24. Karl Marx, Critique of the Gotha Programme (New York: International Publishers, 1970), 18.
25. Karl Marx, "The Civil War in France," in Karl Marx and Friedrich Engels, Writings on the Paris Commune, ed. Hal Draper (New York: Monthly Review Press, 1971), 76.
26. Michael Bakunin, Statism and Anarchy (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 178.
27. Karl Marx, "Notes on Bakunin's Book Statehood and Anarchy," in Karl Marx and Friedrich Engels, Collected Works, Vol. 24 (New York: International Publishers, 1989), 519.
28. Bakunin, Statism and Anarchy, 178.
29. Marx, "Notes," 519.
30. Ibid., 517. (emphasis added)
31. Ibid., 519. (emphasis added)
32. Bakunin bijvoorbeeld: "Zij [de marxisten] beweren dat dit juk van de staat, deze dictatuur een noodzakelijk tijdelijk hulpmiddel is het bereiken van de totale bevrijding van het volk: anarchie of vrijheid is het doel, en de staat of dictatuur het middel. Willen de massa's dus bevrijd worden, dan moeten ze eerst slaven worden. Voorlopig hebben we onze polemieek gericht op deze tegenspraak." Bakunin, Statism and Anarchy, 179.
33. Karl Marx, "Political Indifferentism," in Political Writings, Volume III: The First International & After, ed. David Fernbach (New York: Vintage, 1974), 327-328.
34. Een interessante passage uit Marx' "Klassenstrijd in Frankrijk" bediscussieert het buiten de wet plaatsen van de arbeidersclubs in Frankrijk: "En de clubs, wat waren het anders dan een coalitie van de gehele arbeidersklasse tegen de gehele bourgeoisie - de vorming van een arbeidersstaat tegen de burgerlijke staat?"³⁷ Karl Marx, "The Class Struggles in France: 1848 to 1850," in Political Writings, Volume II: Surveys From Exile, ed. David Fernbach (London: Penguin, 1977), 84.
35. Hal Draper, The Dictatorship of the Proletariat From Marx to Lenin (New York: Monthly Review Press, 1987), 7. Zie voor een grondige analyse van de politieke loopbaan van het woord 'dictatuur', zie Part I van Hal Drapers Karl Marx's Theory of Revolution, Volume III: The "Dictatorship of the Proletariat" (New York: Monthly Review, 1986).
36. Draper, Karl Marx's Theory of Revolution, Volume III, 71.
37. Ibid., 302.
38. Marx, "The Civil War in France," 76.
39. Karl Marx, "The First Draft," in Marx and Engels, Writings on the Paris Commune, 150.
40. Zie Karl Marx, "The Second Draft," in Marx and Engels, Writings on the Paris Commune, 195-196: bij het met instemming citeren van een bekendmaking van het Centraal Comité van de Nationale Garde, voegt Marx tussen haakjes het volgende commentaar toe: 'Zij [de proletariërs van de hoofdstad] hebben begrepen dat het hun hoogste plicht en hun absoluut recht was om hun eigen lot in eigen handen te nemen en de politieke macht' (staatsmacht) 'te grijpen.'³⁸
41. Marx, "The First Draft," 152.
42. Ibid., 153.
43. Ibid., 153. Marx in zijn kritiek van 1843 op Hegel: "De algemene geest van de bureaucratie is het geheim, het mysterie, dat intern door de hiërarchie, naar buiten toe als gesloten corporatie bewaard wordt. ..." ³⁹ Marx, "Critique of Hegel's Doctrine of State," 108.
44. Marx, "Critique of Hegel's Doctrine of State," 193.
45. Karl Marx, "Letter by Marx of April 12, 1871 (to Dr. Kugelmann)," in Marx and Engels, Writings on the Paris Commune, 221-222.
46. Zie over dit thema Monty Johnstone, "The Paris Commune and Marx's Conception of the Dictatorship of the Proletariat," The Massachusetts Review 12, no. 3 (1971).
47. Marx, "The First Draft," 162.
48. Marx, "The Second Draft," 196.
49. Derek Sayer, "Revolution Against the State: The Context and Significance of Marx's Later Writings," Dialectical Anthropology 12, no. 1 (1987), 76.
50. Zie noot 51 hieronder.

37 Door ons vertaald uit MEW Bd. 7, S. 54.

38 Door ons vertaald uit Tweede Ontwerp volgens MEW Bd. 17, S. 591.

39 Marx [Kritiek op Hegels Rechtsfilosofie](#).

51. Marx, "The Civil War in France," 74.
52. Zie noot 8 hierboven.
53. Richard N. Hunt, *The Political Ideas of Marx and Engels, Volume II: Classical Marxism, 1850-1895* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1984), 128.
54. Marx, "The Civil War in France," 73.
55. Marx, "The Second Draft," 196.
56. Friedrich Engels, "Engels to Laura Lafargue," in *Karl Marx and Friedrich Engels, Collected Works, Vol. 48* (New York: International Publishers, 2001), 190.
57. Hal Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution, Volume I: The State and Bureaucracy* (New York: Monthly Review Press, 1977), 316.
58. Zie noot 21 hierboven.
59. *Vergelijk het volgende fragment uit Marx' Eerste Ontwerp van De Burgeroorlog in Frankrijk: "De boeren waren de passieve economische basis van het Tweede Keizerrijk, deze laatste triomf van een van de maatschappij gescheiden en van haar onafhankelijke staat. Alleen de proletariërs, in beweging gekomen voor de nieuwe sociale taak, die ze voor de hele maatschappij te vervullen hebben, namelijk de afschaffing van alle klassen en van de klassenheerschappij, waren capabel om het werktuig van deze klassenheerschappij – de staat – deze gecentraliseerde en georganiseerde regeringsmacht stuk te slaan, die zich aanmatigt om meester in plaats van dienaar van de maatschappij te zijn."*⁴⁰ Marx, "The First Draft," 151.
60. Friedrich Engels, "Introduction," in *Marx and Engels, Writings on the Paris Commune*, 32-33.
61. Hunt, *The Political Ideas of Marx and Engels, Volume II*, 160-161.
62. *Het volgende fragment van 1878⁴¹, dat benadrukt dat zo'n overgang niet vreedzaam kan blijven verlopen, is een goed voorbeeld van Marx die het behalen van een parlementaire meerderheid vermeldt: "Een historische ontwikkeling kan slechts 'vreedzaam' blijven zolang als geen krachtige weerstand haar de weg belemmert door de bestaande heersers van de maatschappij. Als bijvoorbeeld in Engeland of in de Verenigde Staten de arbeidersklasse een meerderheid zou behalen in het Parlement of Congres, zou ze legaal een einde kunnen maken aan wetten en instituties die haar ontwikkeling in de weg staan, alhoewel zelfs hier slechts in zoverre als de maatschappelijke ontwikkeling het mogelijk maakt. Want een 'vreedzame' beweging zou nog steeds in een 'gewelddadige' worden veranderd door het oproer van degenen waarvan de belangen gebonden waren aan de oude orde. Wanneer dergelijke lieden dan met geweld onderdrukt zouden worden (zoals in de Amerikaanse Burgeroorlog en de Franse Revolutie), dan zouden ze rebelleren tegen de 'wettelijke' macht." Ibid. p. 337. Let wel, de rol van de parlementaire meerderheid is niet om een wettelijk bestaan te geven aan het socialisme, maar om te helpen obstakels voor de beweging van de arbeidersklasse als geheel te verwijderen.*
63. Ibid., 364.
64. Karl Marx, "The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte," in *Political Writings, Volume II*, 190.
65. Hal Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution, Volume II: The Politics of Social Classes* (New York: Monthly Review Press, 1978), 527-528.
66. Marx, *Critique of the Gotha Programme*, 16.
67. *Met de bakenisten in gedachten, schreef Engels "Het lijkt me dat de woorden 'autoriteit' en centralisatie veel misbruikt zijn."*⁴² Friedrich Engels, "Engels to Terzaghi," in *Karl Marx and Friedrich Engels, Collected Works, Vol. 44* (New York: International Publishers, 1989), 295.
68. Zie noot 51 hierboven.
69. Bakunin, *Statism and Anarchy*, 19.
70. Karl Marx, "The Nationalization of the Land," in *Karl Marx and Friedrich Engels, Collected Works, Vol. 23* (New York: International Publishers, 1988), 136.
71. Hal Draper, "The Death of the State in Marx and Engels," *The Socialist Register*, 1970, 301.
72. Karl Marx, "The Communist Manifesto," in *Karl Marx: Selected Writings*, 230.

40 Door ons vertaald uit MEW Bd. 17, S. 542.

41 De oorspronkelijke bron is helaas niet aangegeven, door ons vertaald op basis van de weergave van Adam naar Hunt.

42 Door ons vertaald uit Engels' brief aan Terzaghi van 14 januari 1872, MEW Bd. 33, S.374.